

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КІБЕРПОКОЛІННЯ

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF CYBERGENERATION

Інтернет розглянуто як унікальний ресурс розвитку громадянської компетентності кіберпокоління – покоління з необмеженими можливостями отримання інформації, знань, комунікації, спілкування, свободою вибору системи цінностей, моделей поведінки, типу і форм взаємодії у віртуальному просторі. Звертається увага на те, що вплив інформаційно-комунікаційного середовища мережі Інтернет може бути прихованим від публічного дискурсу, а його наслідки – руйнівними для людини і суспільства, оскільки нівелюють традиційні цінності та моральні норми. Підкреслюється, що інтернетизація, з одного боку, постає як глобалізаційний та деіндивідуалізаційний процес, з іншого – посилює прив'язаність людини до території, регіону, рідних місць, де вона реалізує свої громадянські права. Повагу до прав людини визначено як основу громадянської компетентності. Громадянська компетентність розглядається як готовність особистості активно, відповідально й ефективно реалізовувати комплекс громадянських прав і обов'язків у демократичному суспільстві, застосовувати свої знання й уміння на практиці. Охарактеризовано особливості становлення та розвитку громадянської компетентності кіберпокоління: становлення громадянської компетентності відбувається на різних вікових етапах у результаті цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності індивіда в певному соціальному середовищі, зокрема в інтернет-середовищі; інтернет-середовище впливає на процес становлення та розвитку громадянської компетентності прямо й опосередковано; становлення та розвиток громадянської компетентності відбувається протягом життя в соціумі з певною системою цінностей, ідеалів, моральних норм і правил; опосередкована інтернет-технологіями інтерсуб'єктна взаємодія користувачів активізує громадянську інтернет-участь. Представлено матрицю розвитку громадянської компетентності у віртуальному інтернет-просторі.

Ключові слова: інтернет-технології, громадянська компетентність, громадянська інтернет-участь, конвенційні форми інтернет-участі, матриця, інтернет-комунікація.

The Internet is seen as a unique resource for the development of civic competence of the cyber generation – the generation with unlimited opportunities to obtain information, knowledge, communication, companionship, freedom of choice of values, behavior model, type and forms of interaction in cyberspace. Attention is drawn to the fact that the influence of the information and communication environment of the Internet can be hidden from public discourse, and its consequences – destructive for man and society, as they level the traditional values and moral norms. It is emphasized that internetization, on the one hand, appears as a globalization and deindividuation process, on the other – strengthens a person's attachment to the territory, region, homeland where he exercises his civil rights. Respect for human rights is defined as the basis of civic competence. Civic competence is seen as the willingness of the individual to actively, responsibly and effectively implement a set of civil rights and responsibilities in a democratic society, to apply their knowledge and skills in practice. The peculiarities of the formation and development of civic competence of the cyber generation are described: the formation of civic competence occurs at different age stages as a result of purposeful intellectual and practical activities of the individual in a particular social environment, including the Internet environment; the Internet environment influences the process of formation and development of civic competence directly and indirectly; the formation and development of civic competence occurs throughout life in a society with a certain system of values, ideals, moral norms and rules; Internet-mediated intersubjective user interaction activates civic Internet participation. The matrix of development of civic competence in the virtual Internet space is presented.

Key words: Internet technologies, civil competence, online participation citizen participation, matrix, conventional forms of internet participation, internet communication.

УДК 316.772: 004.738.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.42>

Краснякова А.О.

науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Інформаційно-комунікаційне середовище мережі Інтернет, як нове соціальне середовище існування сучасної людини, має значний виховний і розвивальний потенціал. У віртуальному інтернет-середовищі відбуваються соціалізація, ідентифікація молодшої людини, розширюється, доповнюється і збагачується її соціальний досвід. Через опосередковану взаємодію у віртуальному просторі користувачі Інтернету самостійно обирають систему цінностей; спостерігають

різні моделі поведінки на прикладі реальних людей або віртуальних образів, аналізують наслідки власної поведінки й автономно ухваляють рішення щодо її зміни; надають підтримку іншим членам інтернет-спільноти та, у разі необхідності, отримують від них емоційну й інтелектуальну допомогу.

Інтернет із безмежною кількістю каналів і потоків інформації, як і будь-який винахід людства, має як позитивний, так і негативний вплив на людину і суспільство. З одного боку,

це гарант демократії, свободи слова, свободи думки, середовище, спрямоване на підтримку активного громадянства, розвиток громадянської компетентності людини. Дж. Равен стверджує, що в інформаційному суспільстві є всі передумови розвитку «компетентного громадянина». Громадянин повинен брати активну участь у суспільному житті, оскільки «розвиток нових комунікаційних технологій дозволяє людині легше і швидше висловлювати думку з різних питань, від питань побутових до найскладніших соціальних проблем» [1, с. 38]. З іншого – вплив інформаційно-комунікаційного середовища мережі Інтернет приховано від публічного дискурсу, а його наслідки можуть бути руйнівними для людини і суспільства, оскільки нівелюють традиційні цінності та моральні норми [2]. Транснаціональний і транскультурний характер Інтернету спричинює соціокультурну гомогенізацію світу, уніфікацію цінностей, встановлення єдиних правил оцінювання соціокультурного розвитку різних народів. Географічна територіальність, регіональність уже не є головними принципами формування національної і громадянської ідентичності. Як реакція на культурне і ментальне нівелювання зростає роль національної та громадянської ідентифікації, розгортаються процеси національного відродження, громадянського опору, збільшується кількість акцій протесту, метою яких є захист прав і свобод [3, с. 150]. Отже, інтернетизація, з одного боку, постає як глобалізаційний та деіндивідуалізаційний процес, з іншого – посилює прив'язаність людини до території, регіону, рідних місць, де вона реалізує свої громадянські права [4].

Повага до прав людини є основою відповідального та конструктивного ставлення до однієї із ключових компетентностей людини – громадянської компетентності. У науковому дискурсі громадянську компетентність визначають як: готовність особистості активно, відповідально й ефективно реалізовувати комплекс громадянських прав і обов'язків у демократичному суспільстві, застосовувати свої знання й уміння на практиці [5]; інтегративну характеристику особистості, яка відображує суб'єктивний досвід людини, її готовність усвідомлено й ефективно здійснювати соціально значущу громадянську діяльність; систему взаємопов'язаних і взаємозалежних компетенцій, зокрема правової, соціальної, предметної, дослідницької, моральної, культурно-історичної, комунікативної [6]; готовність і здатність нести особистісну відповідальність за власне благополуччя і добробут суспільства [7]; здатність особи до політичного аналізу й судження, навички пошуку й усвідомлення інформації, використання медіазасобів і комунікації для участі

в публічних дискусіях і процесах, здатність до демократичного ухвалення рішень, дії [8]. Вітчизняні дослідники визнають, що громадянська компетентність ґрунтується на громадянських цінностях, які уналежують ідеали, переконання і відповідну моральну позицію особистості [9]. На переконання Т.М. Смагіної, громадянська компетентність особи кореспондує її громадянську відповідальність, уміння спільно з іншими виробляти рішення й реалізовувати його, виявляти толерантність, гармонійно поєднувати особисті інтереси з потребами суспільства, брати участь у функціонуванні демократичних інститутів, виявляти потребу в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу [10, с. 39–40].

Отже, аналіз наукових джерел показує, що дефініцію «громадянська компетентність» визначають через «здатність особи до громадянської діяльності». У психології категорію «здатність» розкривають як «*ГОТОВНІСТЬ ДО ДІЯЛЬНОСТІ*» – такий психічний стан актуалізації інтелектуальних, вольових і мотиваційних якостей психіки (потреби, інтереси, емоції, переконання, цінності), зумовлених конкретною діяльністю. У контексті нашого дослідження, готовність громадянина до діяльності у громадянській сфері вважаємо основою компетентності, а інтернет-середовище розглядаємо як унікальний ресурс розвитку громадянської компетентності нового кіберпокоління – покоління з необмеженими можливостями отримання інформації, знань, комунікації, спілкування, свободою вибору системи цінностей, моделей поведінки, типу і форм взаємодії у віртуальному просторі.

Постановка завдання. Мета статті – визначити особливості розвитку громадянської компетентності кіберпокоління в інформаційно-комунікаційному середовищі мережі Інтернет

Виклад основного матеріалу дослідження. Засадами нашого дослідження є положення *Рамкової програми оновлених ключових компетентностей* для навчання протягом життя, схваленої Європейським парламентом і Радою Європейського Союзу [11]. Згідно із програмою, *громадянська компетентність – це здатність людини діяти як відповідальний громадянин і повною мірою брати участь у соціальному житті*, розуміння базових ідей, пов'язаних з індивідуумами, групами, організаціями, суспільством, економікою та культурою; включає усвідомлення цілей, цінностей та політики соціальних і політичних рухів.

На нашу думку, громадянська компетентність формується на різних вікових етапах у результаті цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності індивіда в певному соціальному середовищі, зокрема

й в інтернет-середовищі, розвивається протягом життя; соціальне середовище впливає на процес становлення та розвитку громадянської компетентності *прямо* (через наявні норми, обмеження) і *опосередковано* (через формулювання понять, уявлень); становлення громадянської компетентності відбувається в соціумі з певною системою цінностей, ідеалів, моральних норм та правил; розвиток громадянської компетентності передбачає вдосконалення знань і уявлень про взаємозв'язок громадян і держави, стосунків між людьми, практичних умінь у сфері громадської участі. Участь громадян у вирішенні актуальних питань на місцевому та державному рівнях дозволяє ефективно реалізовувати свої права (та / або інтереси цільових груп), безпосередньо або опосередковано впливати на ухвалення соціально значущих рішень.

Концепт громадянської участі в інтернет-середовищі є важливою базовою характеристикою сучасного суспільства. Хоча є чимало проблем у визначенні поняття, функцій, форм громадянської інтернет-участі, цей структурний компонент компетентності вважаємо *провідним*. Компетентність людини є синтезом когнітивного, мотиваційно-ціннісного і діяльнісного компонентів. Громадянську інтернет-участь визначаємо як опосередковану інтернет-технологіями інтерсуб'єктну взаємодію громадян із метою впливу на ухвалення рішень, розв'язання проблем окремих індивідів і груп, прямої участі в суспільно-політичних процесах. Досвід інтерсуб'єктної взаємодії, отриманий у віртуальному інтернет-середовищі, на нашу думку, сприятиме розвитку громадянської компетентності кіберпокоління. У формулюванні гіпотези нашого дослідження спираємося на результати наших попередніх досліджень впливу інтернет-середовища на становлення громадянськості української молоді, усвідомлення нею відповідальності за країну, бажання брати участь у суспільно-політичному житті, виявляти ініціативність у вирішенні значущих проблем суспільства. Дослідження показали, що кіберпокоління оцінює вплив інтернет-середовища (контент інтернет-сайтів та соціальних мереж) *на рівні впливу неполітичних соціальних суб'єктів* (родина, близькі друзі, викладачі, засоби масової інформації) і значно *вище, ніж вплив політичних суб'єктів* (політичні партії, державні інститути); інтерсуб'єктна взаємодія в соціальних мережах впливає на бажання брати участь у суспільному житті більше, ніж інформаційний контент інтернет-сайтів [12]. Пояснюємо це тим, що у процесі взаємодії з іншими людьми збуджується, актуалізується внутрішнє і набуває реальності зовнішнє. Як стверджує В.О. Васютинський, «саме в інтерсуб'єктній взаємодії зовнішнє і внутрішнє об'єднуються

в цілісну суб'єктивну реальність і <...> індивід, урешті-решт, розставляє внутрішнє і зовнішнє по місцях» [13, с. 377]. Отже, вплив інтернету *здійснюється на рівні макро-, мезо- і мікросередовища, що дає підстави вважати інформаційно-комунікаційне середовище мережі Інтернет метасередовищем*, у якому молоді громадяни країни не тільки отримують інформацію, спілкуються, а й виявляють готовність діяти: обстоювати свої права і свободи; обговорювати шляхи вирішення проблем суспільства, країни; брати участь у демократичному ухваленні рішень на всіх рівнях – від місцевого до європейського та міжнародного.

Готовність молоді діяти заради вирішення актуальних питань суспільства, країни, захисту своїх прав або прав інших громадян активізує її громадянську активність і сприяє розвитку компетентності. Кіберпокоління реалізує суб'єкт-суб'єктну модель взаємодії, прагне посилення горизонтальних зв'язків, горизонтальної інтеграції, виявляє громадські ініціативи, створює платформи, групи в соціальних мережах, пропонує проекти вирішення соціальних проблем, проблем навколишнього середовища. Але влада поки що не готова втратити функції контролера і діє за старою адміністративно-управлінською моделлю. Прикладів партнерської взаємодії щодо вирішення проблем українського суспільства не так багато, тому говорити про зміну адміністративної моделі взаємодії влади з інтернет-спільнотою на партнерську, суб'єкт-суб'єктну модель передчасно. Слабкий розвиток діалогічних форм взаємодії громадян з органами державного та місцевого управління призводить до асиметричної комунікації в інтернет-просторі. Це пригнічує ініціативу молоді, зумовлює її відчуження від суспільно-політичних процесів, спричиняє апатію та розчарування. У відповідь на тиск із боку влади або іншої інституції інтернет-спільнота демонструє готовність застосовувати як конвенційні, так і неконвенційні форми громадянської участі [14].

Ефективність участі громадян у суспільно-політичному житті, на наш погляд, залежить від рівня їхньої відповідальності, компетентності, ставлення до влади, держави, а також від вибору форм взаємодії. Взаємодія суб'єктів в інтернет-середовищі може набувати різних форм і відбуватися як: *інформування* (інтернет-комунікація здійснюється залежно від ситуації); *діалогічне консультування* (інтернет-комунікація передбачає діалоги, консультування з метою з'ясування реакції користувачів на ситуацію, подію, дії влади, ухвалені рішення); *системне партнерство* (інтернет-комунікація між суб'єктами відбувається систематично, має на меті досягнення результату спільними зусиллями).

Матриця розвитку громадянської компетентності в інтернет-середовищі

Етапи	Типи взаємодії соціальних суб'єктів в інтернет-середовищі		
	Інформування	Діалоги, консультування	Партнерство
1. Виявлення проблеми	<p>Суб'єкти мають вільний доступ до публічної інформації, результатів соціологічних опитувань, аналітичних матеріалів.</p> <p>Додатково використовують можливість отримати інформацію від місцевих та державних органів влади, політичних партій, громадських об'єднань (далі – ГО) та організацій (далі – НГО) шляхом оформлення запиту на публічну інформацію.</p> <p>Інформування інших користувачів щодо отриманої інформації відбувається за бажанням суб'єкта.</p>	<p>Діалоги, інтернет-опитування, обговорення в чатах, на форумах мають консультативний характер.</p> <p>Результати підписання ел. петиції, розгляду ел. звернень; онлайн-консультацій із громадянами, громадськими об'єднаннями й організаціями щодо шляхів вирішення проблеми враховують частково за окремими питаннями.</p> <p>Діалогічна інтернет-комунікація відбувається як обмін думками, висловлювання пропозицій. Публічні онлайн-консультації не є систематичними.</p>	<p>Створення спільних онлайн-груп, рад, комітетів із метою вивчення проблеми, її всебічного обговорення та визначення шляхів вирішення.</p> <p>Співпраця з асоціаціями, громадами, громадськими об'єднаннями й організаціями, створення ел. платформ із метою спільної діяльності в інтернет-просторі.</p> <p>Співпраця соціальних суб'єктів у віртуальному інформаційно-комунікаційному середовищі має системний характер і спрямована на досягнення результату.</p>
2. Ухвалення рішення щодо розв'язання проблеми	<p>Пошук контенту щодо процедури ухвалення рішення. Розміщення інформаційних повідомлень щодо виконання ухвалених рішень на офіційних сайтах електронних засобів масової інформації, у соціальних інтернет-мережах.</p> <p>Поширення аналітичних і експертних оцінок різними суб'єктами взаємодії; оприлюднення інформації офіційними органами, консультаційними комітетами, групами, радами, ГО та НГО.</p> <p>Кроспостинг контенту щодо різних варіантів, процедур ухвалення рішень, можливих наслідків.</p> <p>Відкритий доступ до ел. версій ухвалених документів, планів та можливих заходів на їх виконання.</p>	<p>Онлайн-семінари, інтернет-конференції, вебінари; двосторонні консультації, публічні онлайн-обговорення; круглі столи з експертами, аналітиками, медіаторами суспільства, ГО та НГО, представниками влади.</p> <p>Консультування окремих громадян з юридичних питань, можливих наслідків ухвалених рішень.</p> <p>Створення і поширення контенту з матеріалів обговорення проблем соціального розвитку; і поширення в електронних засобах масової інформації.</p> <p>Розроблення стратегій окремими користувачами, онлайн-групами, їх оприлюднення.</p> <p>Підготовка проектів, документів, рішень та планів заходів щодо їх реалізації.</p>	<p>Створення дорадчих органів за участю представників влади, громадян, ГО та НГО; підготовка і затвердження проектів, документів, рішень, планів, дорожніх карт на їх виконання.</p> <p>Участь у розробленні та реалізації державних програм, місцевих бюджетів, заходів територіальних громад.</p> <p>Онлайн-трансляція ел. публічних обговорень, засідань робочих груп, рад, комітетів, підготовка та широке обговорення проектів документів.</p> <p>Реалізація частини державних програм громадськими об'єднаннями й організаціями, окремими громадянами. Делегування владою частини повноважень громаді, інтернет-спільнотам, ГО та НГО.</p>
3. Моніторинг виконання та наслідків реалізації ухвалених рішень	<p>Накопичення і поширення інформації щодо результатів виконання ухвалених рішень, зокрема: оцінок експертів, консультантів, аналітиків, результатів наукових досліджень, опитувань громадської думки, створення баз даних, поширення контенту щодо наслідків вирішення проблеми.</p>	<p>Громадська експертиза реалізації ухвалених рішень.</p> <p>Урахування громадської думки, експертних висновків, результатів консультацій, опитувань у процесі підготовки заключних висновків.</p> <p>Широке обговорення на різних платформах соціальних інтернет-мереж необхідності внесення змін до проектів, документів щодо перегляду ухвалених рішень.</p>	<p>Аналіз і обговорення результатів спільної діяльності щодо вирішенні проблеми.</p> <p>Обґрунтування необхідності внесення змін або перегляду ухвалених рішень, розроблення нових стратегій співпраці.</p> <p>Громадський контроль за виконанням ухвалених рішень зі змінами.</p>

З метою спрямування розвитку громадянської компетентності й уникнення неконвенційних дій молоді в інтернет-просторі, розширення уявлень молоді про конвенційні форми громадянської інтернет-активності, а також засвоєння алгоритму обрання ефективних форм взаємодії в інтернет-середовищі ми розробили *матрицю розвитку громадянської компетентності в інтернет-середовищі*, векторами якої стали: за горизонталлю – *типи взаємодії* в інтернет-середовищі (інформування, діалогічне консультування, системне партнерство), за вертикаллю – *етапи розв'язання проблеми* (див. табл. 1).

Розвиток громадянської компетентності в матриці представлено як безперервний багаторівневий процес соціальної взаємодії різних соціальних суб'єктів у віртуальному інтернет-просторі. Форми інтернет-участі, які змістовно наповнюють матрицю, були визначені лідерами молодіжних громадських об'єднань і студентами столичних закладів вищої освіти (усього 62 особи віком 18–30 років взяли участь в онлайн-дослідженні).

У процесі конструювання матриці респонденти визначали найпопулярніші серед молоді форми громадянської інтернет-участі: онлайн-обговорення, консультації, спільну проєктну діяльність, соціологічні опитування, голосування, підписання електронних петицій щодо вирішення соціальних проблем, збір коштів на допомогу соціально незахищеним громадянам, створення ініціативних груп, громадських організацій із метою захисту та реалізації прав громадян. Учасники дослідження виявили здатність мобілізувати спільне мислення у віртуальному просторі; готовність створювати публічні резонанси в інформаційно-комунікаційному просторі; висловили бажання здійснювати громадську експертизу ухвалених рішень, реалізовувати громадський контроль за виконанням ухвалених рішень; констатували, що вони готові взаємодіяти з іншими соціальними суб'єктами в суспільних інтересах.

Висновки з проведеного дослідження. Інтернет з необмеженою кількістю каналів інформування, потоками інформації є унікальним ресурсом розвитку громадянської компетентності кіберпокоління. Особливостями становлення та розвитку громадянської компетентності сучасної молоді є те, що інтерсуб'єктна взаємодія в інтернет-просторі впливає *прямо* (через наявні норми, правила, обмеження в Інтернеті) й *опосередковано* (через формулювання понять, уявлень, цінностей, інтересів). Опосередкована інтернет-технологіями інтерсуб'єктна взаємодія користувачів, метою якої є вплив на ухвалення рішень щодо розв'язання проблем українського суспільства, держави, захисту прав індивідів, груп, спільнот,

активізує громадянську інтернет-участь. Досвід громадянської інтернет-участі, отриманий у взаємодії з різними соціальними суб'єктами, інституціями, органами державної та місцевої влади, сприяє розвитку громадянської компетентності кіберпокоління.

Взаємодія суб'єктів в інтернет-середовищі може набувати різних форм і відбуватися як *інформування, діалогічне консультування, системне партнерство*. Кіберпокоління реалізує суб'єкт-суб'єктну, партнерську модель взаємодії та прагне посилення горизонтальних зв'язків, горизонтальної інтеграції. Проте українська влада діє в інтернет-просторі за адміністративно-управлінською моделлю. Слабкий розвиток діалогічних форм взаємодії громадян з органами державного та місцевого управління призводить до асиметричної комунікації в інтернет-просторі. Тиск із боку влади спричиняє застосування інтернет-спільнотою неконвенційних форм громадянської участі.

Запропонований нами метод конструювання матриці розвитку громадянської компетентності дозволяє залучати широке коло користувачів Інтернету до участі в обговоренні та вирішенні конкретних проблем і проблем суспільства, розширювати досвід застосування конвенційних форм громадянської інтернет-участі, виявляє готовність особи взаємодіяти з іншими соціальними суб'єктами в суспільних інтересах.

Перспективними напрямками подальшого дослідження нам видається створення й апробація кейса ситуаційних завдань, спрямованих на вирішення проблем, зокрема пов'язаних із діями користувачів в Інтернеті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Пер. с англ. Москва : Когито-центр, 2002. 396 с.
2. Журавлев А.Л., Нестик Т.А. Социально-психологические последствия внедрения новых технологий : перспективные направления исследований. *Психологический журнал*. 2019. Т. 40. № 5. С. 35–47.
3. Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик : монографія / І.В. Жадан та ін. ; за наук. ред. І.В. Жадан ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 192 с.
4. Запрожец О.Н., Лапина-Кратосюк Е.Г. Антропология цифрового города: к вопросу о выборе метода. *Этнографическое обозрение*. 2015. № 4. С. 41–54.
5. Масленникова В.Ш. Педагогическая модель социально ориентированной личности студента : методическое пособие. Казань : ИСПО РАО, 2006. 124 с.
6. Митина Е.В. Становление гражданской компетентности старшеклассников в учебном процессе : на материале гуманитарных дисциплин : авто-

реф. дис. ... канд. пед. наук. Тула, 2011. 25 с. URL : <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-stanovlenie-grazhdanskoj-kompetentnosti-starsheklassnikov-v-uchebnom-protse>.

7. Краевский В.В., Брежнева Е.В. Методология педагогики : новый этап : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Академия, 2006. 400 с.

8. Овчарук О.В. Характеристики освіти для демократичного громадянства : європейський контекст. *Постметодика*. 2013. № 3. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/>

9. Ремех Т.О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–40.

10. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства текст : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2007. 267 с.

11. Рамкова програма оновлених ключових компетентностей для навчання протягом життя. ANNEX to the Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. URL: <https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/annex-recommendation-key-competences-lifelong-learning.pdf>.

12. Краснякова А.О. Особливості впливу інформаційно-комунікаційного середовища мережі Інтернет на становлення громадянськості молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2017. № 6. Т. 2. С. 149–153.

13. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади. Київ, 2005. 492 с.

14. Краснякова А.О. Конвенційні форми інтернет-участі як ресурс розвитку громадянської компетентності молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. Т. 2. С. 188–192.